

С. В. СІВУХА

САЦЫЯЛЬНАЯ ІНТЭГРАЦЫЯ ІНВАЛІДАЎ: ДЭКЛАРАЦЫІ І МАГЧЫМАСЦІ

Інваліды сталі паўнапраўнымі членамі нашага грамадства толькі з прыняццем Закону «Аб сацыяльнай абароне інвалідаў у Рэспубліцы Беларусь»¹. Разбурана шматвяковая традыцыя, згодна з якой інваліднасць вызначалася як недастатковасць адзінай здольнасці – здольнасці да працы, а форма і памеры сацыяльнай дапамогі ставіліся ў залежнасць ад папярэдніх працоўных заслуг і акалічнасцей страты працаздольнасці. Закон Рэспублікі Беларусь – гэта спроба зрабіць грамадства адкрытым для ўсіх, што знайшло выражэнне ў трох асноўных навацыях: гуманістычным разуменні інваліднасці, рэалізацыі ідэі індывідуальнай рэабілітацыі, а таксама ў патрабаванні канструявання рэчыўнага асяроддзя, якое дазволіць інвалідам паўнацэнна ўдзельнічаць у жыцці грамадства.

Між тым, пры ўважлівым чытанні Закону ўзнікае адчуванне, што спадзяванні, якія ім спараджаюцца, значна перавышаюць тое, што грамадства ў стане сёння даць інвалідам, і што сур'ёзных змен у іх становішчы пры існуючым успрыманні праблемы чакаць не прыходзіцца. Прычыны такога становішча караняцца ў культуры, сацыяльным вопыце. У сувязі з гэтым неабходна глыбокая гуманітарная экспертыза Закону «Аб сацыяльнай абароне інвалідаў». Даны артыкул уяўляе сабой спробу псіхалагічнага аналізу праблемы.

З пункту гледжання сацыяльнай псіхалогіі, міжасабовыя ўзаемаадносінны абумоўліваюцца сацыяльнымі ўстаноўкамі індывідаў, гэта значыць – станам гатоўнасці пэўным чынам дзейнічаць, успрымаць ці адчуваць. Якімі ж устаноўкамі кіраваліся аўтары тэксту Закону? Інвалідам, згодна з гэтым дакументам, «прызнаецца асоба, каторая ў сувязі з абмежаваннем жыццядзейнасці ў выніку наяўнасці фізічных або разумовых недахопаў мае патрэбу ў сацыяльнай дапамозе і абароне» (арт. 2). Параўнаем гэтае вызначэнне з тэкстам арт. 1 Дэкларацыі аб правах інвалідаў, прынятай Генеральнай Асамблеяй ААН у 1975 г.: «Выраз «інвалід» азначае любую асобу, якая не можа самастойна забяспечыць поўнацю або часткова патрэбы нармальнага асабістага і/ці сацыяльнага жыцця з-за недахопу, няхай гэта будзе прыроджаны ці не, яго ці яе фізічных ці разумовых здольнасцей»².

У Дэкларацыі гаворыцца аб патрэбах нармальнага жыцця. Пералік патрэб выводзіцца з разумення «нармальнага жыцця», якое склалася ў сацыякультурнай сітуацыі, таму з'яўляецца прынцыпова адкрытым. У Законе гаворка ідзе толькі пра патрэбы ў сацыяльнай дапамозе і добрасумленна пералічваюцца ільготы, абумоўленыя культурнымі, сацыяльнымі і эканамічнымі асаблівасцямі сённяшняй грамадскай сітуацыі. У той жа час гуманістычная па сутнасці дэфініцыя інваліднасці аказалася слаба засвоенай аўтарамі дакумента – у прэамбуле да Закону яны выкарысталі таўталогію «інвалід, які не ў стане задаволіць свае жыццёвыя патрэбы ўласнымі сіламі».

Адсутнасць вопыту (і магчымасці) самастойнага канструявання жыцця, самастойнага прыстасавання да цяжкасцей за апошнія дзесяцігоддзі айчыннай гісторыі спарадзілі тое, што М. Селігман назваў «вывучанай бездапаможнасцю»³. Нявер'е ў паспяховасць уласных намаганняў і ка-

пітуляцыйныя арыентацыі індывідуальных паводзін правакуюць пачуццё залежнасці, абцяжарваюць жыццё інвалідаў і асуджаюць на няўдачу намаганні дапамагаючых арганізацый па іх сацыяльнай інтэграцыі.

Утрыманская арыентацыя Закону праяўляецца, напрыклад, у высокай частотнасці ў тэксце слова «ільгота». Вось як размяшчаюцца па частаце выкарыстання некаторыя значымыя словы (у парадку змяншэння): інвалід і інваліднасць, рэабілітацыя, права, дапамога, ільгота, абарона і г. д. Гаворка ідзе аб парадыгме «нязменлівы індывід, які чакае дапамогі ад нязменлівага грамадства». Есць, аднак, істотнае адрозненне паміж паняццямі «міласціна» і «міласэрнасць». Зразумела, «міласцінная» накіраванасць Закону выклікана не толькі спадзяваннямі інвалідаў, якія згадзіліся на трохкратнае паўтарэнне ў тэксце Закону стылістычна ўніжальнага і фаталістычна афарбаванага слова «дэфект», але і добрымі намерамі арганізацый, якія разумеюць дапамогу як размеркаванне ільгот. Ужо ў адной з першых спроб рэвізіі паняцця «інваліднасць» апошняя трактавалася як «права грамадзян на атрыманне пэўнага аб'ёму сацыяльнай дапамогі»⁴.

Мова, на якой сусветнае супольніцтва працавала над ключавымі дакументамі аб інвалідах, прадугледжвае мноства паняццяў для азначэння гэтай катэгорыі асоб: *handicapped, disabled, deprived* і г. д. Усе яны належаць да «працэсуальных» слоў, паколькі захоўваюць прыкметы дзеяслова.

У апошнія дзесяцігоддзі на Захадзе ўсталяваўся новы погляд на інваліднасць і, у рэшце рэшт, змянілася дзяржаўная палітыка ў гэтай сферы. Інвалідаў сталі разглядаць як групу, што складае большасць насельніцтва. Безумоўна, гэты працэс быў палегчаны ўплывам мовы. Выкарыстанне слова *handicapped* правакавала думку на пошукі таго, што можа служыць замянкай (*handicap*), у якіх жыццёвых абставінах і ў якіх групах насельніцтва гэтыя замянікі ўзнікаюць. *Handicapped* – гэта стан, які можа быць зменены. У нашых умовах такая работа ўскладняецца наміналізацыяй «інвалід», у палоне семантычных абмежаванняў якой аказваюцца дзяржава, арганізацыі сацыяльнай і медыцынскай дапамогі і нават арганізацыі інвалідаў.

Выкарыстанне назоўніка для абазначэння асоб, якія маюць праблемы ў самастойным задавальненні жыццёвых патрэб, мае незлічоныя непрыемныя вынікі, паколькі грунтуецца на прэсупазіцыі, што інваліднасць – гэта лёс, які адбыўся, нешта, непадуладнае кантролю і змяненню, і, як кожнае імя, будзе суправаджаць чалавека на працягу ўсяго жыцця. Адказнасць за стан свайго здароўя і якасць жыцця зрушваецца вонкі, прыпісваецца знешнім абставінам і іншым людзям.

Прыгадваючы праблемы, звязаныя з мовай, неабходна заўважыць, што задача не зводзіцца да пошуку «правільных» слоў. Моўныя традыцыі выключна моцныя. Спроба ўжыць замест слова «інвалід» іншае слова («няздольны») не прыжылася. Аднак трэба разумець сутнасць таго, што наміналізацыя ўмацоўвае ў асяроддзі спецыялістаў «парогавую ідэалогію» ў вызначэнні інваліднасці. У заходніх краінах прызнаюць, што пэўныя праблемы («*handicap*») у самастойным задавальненні патрэб мае большасць грамадзян: у дзяцінстве, у сталым узросце, пры траўмах, хваробах, пры змененым стане ўсведамлення. Наадварот, парогавая ідэалогія мае на ўвазе жорсткія крытэрыі вызначэння асоб, якія маюць праблемы са здароўем. У гэтым – адна з прычын няпоўнага ўліку інвалідаў у рэспубліцы. Калі па ацэнках кампетэнтных міжнародных арганізацый кожны дзесяты жыхар планеты з'яўляецца інвалідам, на Беларусі – толькі 3 % жыхароў.

Слова «рэабілітацыя» з'яўляецца другім па частотнасці ў тэксце Закону. Аднак і тут адбылося яўнае зрушэнне сэнсу рэабілітацыйнай дапамогі, якая, згодна з вызначэннем УААЗ, павінна ўключаць усе меры, што накіраваны на мінімізацыю інвалідызуючых фактараў і забяспечваюць інвалідам магчымасці дасягнення найбольш высокага ўзроўню сацыяльнай інтэграцыі. У Законе гэта паняцце звужаецца, што праяўляецца ў дамінаванні паняццяў медыцынскай і медыка-прафесійнай рэабілітацыі і аднясенні рэабілітацыйных мер да кампетэнцыі органаў аховы здароўя. Не ўпамінаюцца сацыяльныя работнікі – прафесійная пацыя, ключавая для сацыяльнай інтэграцыі грамадзян, якія маюць патрэбу ў дапамозе.

Доўгі час асноўная цяжкасць рэабілітацыйнай работы з інвалідамі ў нашай краіне прыпадала на спецыялістаў сферы аховы здароўя. Традыцыйны этыялагічны падыход да вызначэння парушэнняў поўнасьцю захаваны ў Законе. Па-ранейшаму права вырашаць лёс інвалідаў (у сэнсе вызначэння правоў на ільготы і сацыяльную дапамогу) адводзіцца медыка-рэабілітацыйным камісіям (былым УПЭК). У артыкуле 12 Закону гаворка ідзе аб экспертным азначэнні групы інваліднасці, што закранадаўча замацоўвае панаванне пароговага падыходу. Паміж грамадствам і асобамі з парушэннямі ўсталёўваюцца жорсткія кваліфікацыйныя межы, што супярэчыць самой ідэі сацыяльнай інтэграцыі інвалідаў.

Сацыяльныя псіхалагі сходзяцца ў тым, што ўзаемадзейненне паміж індывідамі і групамі, якое стварае тканіну сацыяльнай арганізацыі, у значнай ступені акрэсліваецца працэсамі, паміж каторымі існуе вялікая адпаведнасць – прыняццем роляў і ўспрыняццем ролевых паводзін. Калі гэта так, то кваліфікацыя чалавека як інваліда з адзнакай групы інваліднасці садзейнічае захаванню бар'ераў паміж грамадствам і індывідамі з парушэннямі, паколькі жорстка загадваюцца ўзоры ролевых паводзін і нормы іх ўспрымання збоку. Грамадства па-ранейшаму ставіцца да інвалідаў як да асобай групы: яны, а не мы. Іх праблемы не маюць нічога агульнага з нашымі, і, такім чынам, знікаюць унутраныя матывы для аказання дапамогі. Патрэбна прызнаць, што прыхільнасць медыкаў да пароговай ідэалогіі – не злосны намер, а захаванне прафесійных норм і традыцый. Да нядаўніх часоў здзяйснялася класіфікацыя інвалідаў па этыялагічнаму прычыпу. Выдавочная неабходнасць усталявання іншага пункту погляду, згодна з якім прычына наступлення інваліднасці не ўяўляе цікавасці, паколькі розныя па этыялогіі парушэнні могуць выклікаць аднолькавыя сацыяльныя нязручнасці, а аб'яднанне ў старой класіфікацыі парушэнняў органаў пачуццяў і нервовай сістэмы садзейнічае стварэнню розных тыпаў жыццядзейнасці індывідаў. Распрацоўка новых тыпалагічных падыходаў да інваліднасці патрабуе кааперавання розных прафесійных пазіцый, паколькі карыстальнікамі класіфікацыі могуць быць юрысты, медыкі, спецыялісты па рэабілітацыі, сацыяльныя работнікі, дызайнеры, эрганамісты.

На працягу 1972 – 1976 гг. шэрагам міжнародных арганізацый распрацоўвалася класіфікацыя, заснаваная на мадэлі: хвароба – парушэнне – зніжэнне працаздольнасці – сацыяльная недастатковасць⁵. Высветлілася, што пабудаваць аднамернае апісанне асоб з заганами немагчыма. Былі прапанаваны тры незалежныя класіфікацыі.

Класіфікацыя загад сістэматызуе рознага роду паталагічныя адхіленні ў псіхічных і фізіялагічных працэсах, анатамічных структурах і функцыях. Класіфікацыя «паніжэння працаздольнасці» (тэрмін запазычаны з рускага перакладу) уяўляе сабой вычарпальны пералік абмежаванняў здольнасці ажыццяўляць якія-небудзь дзейнасці спосабам, які лічыцца нармальным для чалавека. Класіфікацыя засноўваецца на тыпалогіі дзейнасцяў і апісвае ступень адаптацыі ці дэадаптацыі чалавека на ўзроўні асобы, а не на ўзроўні асобных органаў, як папярэдняя. Адзначым, што аналіз дзейнасцяў не мае дачынення да кампетэнцыі медыцынскіх работнікаў. Зусім абгрунтавана на гэтую ролю прэтэндуе псіхалогія⁶.

Класіфікацыя сацыяльнай недастатковасці з'яўляецца спробай сістэматызацыі сацыяльных сітуацый і абставін, у якіх індывід з парушэннямі можа знаваць нязручнасці. Увага звяртаецца на стаўленне да інваліда ўсіх, хто акружае, ці на неадпаведнасць паміж дзейнасцю, якую выконвае інвалід, і спадзяваннямі рэферэнтнай групы. Паколькі ацэнка адхіленняў залежыць ад культурных норм, класіфікацыя з'яўляецца прынцыпова няпоўнай.

Са сказаным ясна, што задачы дыягностыкі, тым больш – рэабілітацыі, не могуць быць аднесены да выключнага вядзення медыка-рэабілітацыйных органаў. Неабходна паставіць пытанне аб адэкватнасці перакладу Міжнароднай класіфікацыі з улікам асаблівасцей нашай культуры. Пры гэтым павінны быць пачутыя меркаванні спецыялістаў, якія працуюць у розных галінах ведаў аб чалавеку.

Для прыкладу разгледзім праблемы, звязаныя з практаваннем рэчыўнага асяроддзя для асоб з парушэннямі. Закон вызначае патрабаванні

да аб'ектаў сацыяльнай інфраструктуры, жылля і абсталявання рабочых месцаў з пункту гледжання іх прыдатнасці для выкарыстання т. зв. «яўнымі» інвалідамі – асобамі, недастатковасць прыстасавальных магчымасцей каторых не выклікае сумнення ў наіўнага назіральніка. Магчыма, гэтыя патрабаванні запазычаны з заходняй практыкі дапамогі інвалідам. Каб паказаць хібы гэтай праграмы, дастаткова прывесці пералік прадметаў, якія спадарожнічаюць няшчасным выпадкам у хатніх умовах⁷ (заўважым, што выраз «спадарожнічаць» не абазначае «быць прычынай»). Часцей за ўсё няшчасным выпадкам спадарожнічаюць лесвіцы, дзверы, дываны і пакрыцці, крэслы, сталовыя і кансервовыя нажы, сталы, ложка, вокны і падаконнікі, цвікі і шрубы, цацкі, прыбіральні, канапы, сцены, табурэтка, туплі, бутэлучнае шкло, пантофлі, ванна і прылады для ваннага пакоя, кухонныя пліты, пілы, малаткі. Як бачым, існуе мноства рэчаў паўсядзённага попыту, якія ўяўляюць патэнцыяльную пагрозу для карыстальнікаў. У многіх выпадках такая пагроза на узроўні разумовага сэнсу не выяўляецца.

Значныя дызайнерскія праекты для інвалідаў не абмяжоўваюцца ўдасканаленнем прадметаў для яўных інвалідаў, а пачынаюцца з даследавання татальнай структуры праблемных сітуацый у жыцці розных груп насельніцтва – людзей у гадах, дзяцей, людзей маленькага росту ці з залішняй вагой і інш.⁸ Інваліды прыраўноўваюцца да іншых людзей з праблемным дачыненнем да сацыяльнага і прадметнага асяроддзя.

Відавочна, што такая задача не па сілах якой-небудзь адной прафесійнай супольцы. Неабходны шырокамаштабныя даследаванні асабістых праблем, аб'ектыўных і суб'ектыўных праблемных сітуацый, жыццёвых стыляў. У ЗША, напрыклад, дызайн-праграмы бытавых усталяванняў папярэджваюцца нацыянальнымі апытаннямі людзей сталага ўзросту. Неабходныя асобныя даследаванні канкрэтных дзейнасці і дзеяў, як, напрыклад, работа па стварэнню адпавядаючых чалавеку ручак на аснове даследаванняў біядынамікі рукі, што выканаў Беларускі інстытут дызайну⁹.

Можна сцвярджаць, што без комплекснага даследавання праблем і цяжкасцей жыцця і дзейнасці, а таксама без распрацоўкі індывідуальных стратэгіі іх пераадолення сацыяльная рэабілітацыя інвалідаў будзе недасягальнай.

¹ Гл.: Народная газета. 1991. 27 ліст.

² Сборник деклараций о правах инвалидов. Нью-Йорк. 1988. С. 3.

³ Гл.: Seligman M. F. Helplessness: on depression development and death. San Francisco, 1975.

⁴ Костенко А. Н. // Социальные и медицинские проблемы профилактики инвалидности: Республ. науч.-практ. конф.: Тез. докл. Днепропетровск, 1989. С. 11.

⁵ Гл.: Международная классификация нарушений, снижения трудоспособности и социальной недостаточности. М., 1982.

⁶ Гл.: Рыбалко Е. Ф., Кулешова Л. Н. // Вестн. Ленингр. ун-та. 1983. Вып. 1. № 5.

⁷ Гл.: Braun S. // Design studies. 1985. V. 6. № 2.

⁸ Гл.: A society open to all. Swedish design for the handicapped: Catalogue text. Oslo, 1987.

⁹ Гл.: Плоткин В. А., Розет И. М. // Техническая эстетика. 1987. № 5.

А. У. ЖАРДЗЕЦКАЯ

СІСТЭМА ПРАБЛЕМНЫХ ЗАДАННЯЎ У ПРАЦЭСЕ НАВУЧАННЯ РОЗНЫМ ВІДАМ ЧЫТАННЯ

На сучасным этапе метадысты і псіхологі навучанне розным відам чытання разглядаюць як актыўную форму развіцця і ўдасканалення маўленчай дзейнасці навучэнцаў. У залежнасці ад навізны моўных аперацый гэта дзейнасць можа мець разнастайны характар: быць рэпрадуктыўнай, г. зн. паўторам выкананых кімсьці дзеянняў, рэканструктыўнай, калі пераўтварэнні здзяйснююцца па ўзору, творчай, калі дзеянні выконваюцца самастойна.

Адным з магчымых шляхоў навучання творчай дзейнасці з'яўляецца праблемнае навучанне: выкарыстанне спецыяльных праблемных заданняў, калі навучэнец сам знаходзіць спосабы і формы для іх вырашэння.